

इतिहास लेखने परम्परा र नेपालवृत्त

ज्ञानमणि नेपाल

इतिहास भनेको भएको कुरा हो । सत्य असत्यको विवेचना गरी भएको कुरा लेखेको शास्त्र इतिहासका नामले पुकारिन्छ । आजभोलि देशको राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक इतिहास भनी भिन्नाभिन्नै वर्गीकरण गरिन्छ । प्राचीनकालमा इतिहासको परिभाषा अर्कै थियो, अर्थात् इतिहास भन्नेवित्तिकै पुराण, इतिवृत्त, आख्यायिका, उदाहरण, धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र आदि बुझिन आउँथे^१ ।

हाम्रो देशमा इतिहास पढ्ने पढाउने लेख्ने प्रवृत्ति छुटेर गएको हुनाले हामी आफ्ना देशको इतिहासदेखि अनभिज्ञ भयौं । हाम्रो देशमा मात्रै होइन, सम्पूर्ण भारतमा पनि इतिहास पढ्ने लेख्ने कुरा छुट्यो । इतिहास भनेको आफ्नो देशलाई हेर्ने चिन्ने आँखा हो । जब मानिसले इतिहास बिसिन्छ, इतिहास जान्दैन, तब उसले आफूलाई आफ्ना देशलाई पनि बिसिन्छ । हाम्रा पुख्रालि के गर्दा देशको उत्थान गरेथे, के गर्दा वा के कुरा बिराउँदा उनको अङ्ग पतन भएथ्यो भन्ने कुरा जान्न र जानेर त्यसबाट सब सिकेर भविष्यमा पाइला चाल्न वर्तमान सह्यालन पनि हामी इतिहासकै अध्ययन मननबाट समर्थ बन्दछौं । यसै कुरालाई ध्यानमा राखेर एकजना विद्वान् समीक्षकले लेखेका थिए—

“विवेकरूपी गाजलले सफा बनाइएका इतिहास र पुराणरूपी दुई आँखा भएका असल कविले मिहिन

कुरालाई पनि देख्छन्”^२ ।

आज हाम्रो देशमा इतिहास पढ्ने, पढाउने, लेख्ने, लेखाउने जुन प्रवृत्ति बढिरहेको छ, यो वर्तमान युगको देन हो, विशेषतः पाश्चात्यविद्वान्हरूको संसर्गबाट यो प्रवृत्ति आएको हो भने हुन्छ । जब भारतमा ब्रिटिशसाम्राज्यको सूत्रपात भयो, त्यस बेला त्यहाँको शासन चलाउन उनलाई त्यस देशको अतीतलाई बुझ्नु पर्‍यो, त्यहाँको रीतिस्थिति, रहनसहन, आचारविचार जान्नुपर्‍यो । यसैले उनले त्यहाँको प्राचीनवाङ्मयको अध्ययन गर्नका साथै त्यस देशको इतिहास बुझ्न पढ्न लागे । इतिहास लेख्न चाहिने तात्कालिक साधनस्रोतहरूको शोधखोजको लहर चल्यो, पुराना लिपि अभिलेख पढिन थाल्यो, उत्खननद्वारा प्राप्त सामग्री मुद्रा, मूर्ति र मन्दिरहरूको अध्ययन गर्न थालियो । वैज्ञानिक रूपले विधिवत् इतिहासको पुनर्निर्माण शुरू भयो । त्यसै संसर्गले नेपालको इतिहासको पनि खोजी प्रारम्भ भयो । विदेशी इतिहासकारहरूले आफ्ना-आफ्ना ढङ्गले शोधखोज गरी इतिहास लेखेर गए । आज हामी स्वयं आफ्नो देशको इतिहासलाई राम्ररी नियालेर आफ्ना स्रोत र साधनलाई पनि यथार्थसंग अध्ययन गरी आफ्ना देशको इतिहास आफै बनाउन लागि रहेका छौं ।

यसो भन्दा यहाँनेर हामीले यो पनि बिसिनु हुँदैन— हाम्रा प्राचीन आचार्यहरू इतिहासतिर ठ्याम्मै

दृष्टि दिदैनथे, इतिहासको महत्त्व राख्दैनथे, इतिहास पढ्ने पढाउने गर्दैनथे भन्ने कुरा होइन । प्राचीनकालमा इतिहासको ठूलो महत्त्व थियो । इतिहास पढ्ने पढाउने गरिन्थ्यो । विशेष गरेर देशका भावी कर्णधार राजकुमार-हरूलाई त इतिहासको शिक्षा अनिवार्य थियो । यसैले चन्द्रगुप्त मौर्यका महान् मन्त्री अर्थशास्त्रकार आचार्य कौटिल्यले लेखेका थिए^३—

(राजकुमारले) दिनको पहिलो भागमा हात्ती घोडा रथ अस्त्रविद्याहरूमा तालिम लिनु ॥१२॥ पछिल्लो भाग इतिहास पढेर बिताउनु ॥१३॥

यसरी साङ्गोपाङ्ग इतिहास राजकुमारहरूले पढ्दथे भन्ने कुरा यसबाट स्पष्ट हुन आउँछ । इतिहास अनिवार्य पढ्नुपर्छ भन्ने कुरा मात्र होइन, यसको महत्त्व गुणगान पनि धेरै गाइएको पाइन्छ । अन्त त के वैदिकवाङ्मयमै इतिहासविद्याको ठूलो प्रशंसा गरिएको छ । त्यसका एक दुई उदाहरण म यहाँ उद्धृत गर्न चाहन्छु—

जो मानिस दिन-दिनै वाकोवाक्य (प्रश्नोत्तर-रूपको ग्रन्थतर्कशास्त्र) इतिहास तथा पुराण पढ्दछ, त्यसले दूध-भातले र मासु-भातले देवतालाई तृप्त गराउँछ । तृप्त भएका देवताहरूले त्यसलाई (पढ्नेलाई) सबै इच्छा भोग पुन्याइदिएर तृप्त पारिदिन्छन्^४ ।

चार वेदपछिका वेदका व्याख्या गद्यभाग ब्राह्मणग्रन्थ हुन् । उक्त उद्धरण शतपथ ब्राह्मणको हो । उपनिषद्मा पनि इतिहासको पढाइलाई अरू वेदवेदाङ्ग जस्तै महत्त्व दिएको छ । छान्दोग्योपनिषद्को निम्नलिखित वाक्यले सो कुरा स्पष्ट पार्छ । सनत्कुमारले सोधेपछि नारदले आफूले पढेका विद्या यसरी वर्णन गरे—

उनले भने, हे भगवन् ? मैले ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद गरी चारैवेद पढेको छु, पाँचौं वेद इतिहासपुराण पनि पढेको छु, वेदाङ्ग पितृ राशि दैव निधि वाकोवाक्य एकायन आदि विद्या तथा देवविद्या, भूतविद्या, क्षत्रविद्या, नक्षत्रविद्या, सूर्यदेव वजनविद्या पनि पढेको छु^५ ।

यसरी उपनिषद्मा इतिहासलाई पञ्चमवेदको

रूपमा मानिएको छ । इतिहास पुराणाभ्यां वेदसमु पबृंहयेत्^६ (इतिहास पुराण पढेर वेदलाई बढाऊ) भनेर इतिहासलाई वेदकै रूप भनिएको छ । अर्थात् इतिहास-लाई पाँचौं वेद हो भनेपछि इतिहासको यसभन्दा अर्को महिमा के भन्नुपर्छ ।

इतिहास लोकव्यवहारमा र राज्यसञ्चालन-कार्यमा पनि कुशलताप्रदान गर्ने नभइनहुने विद्या हो । प्राचीनकालमा इतिहासका रूपमा लेखिएको ग्रन्थ महाभारत हो । सो ग्रन्थ, हिन्दूहरूको एक आदर्श ग्रन्थको रूपमा मानिँदै आएको छ । त्यसमा इतिहासको महत्त्व र अनिवार्यता यसरी प्रकट गरिएको छ—

अज्ञानरूपी अन्धकारलाई नाश पार्ने इतिहासरूपी बत्तिले दुनियाँका भित्री घर सबै राम्ररी देखिने गरी उज्यालो पारिदियो^७ ।

यी सबै कुराबाट प्राचीनकालमा अर्थहरूमा पनि इतिहास पढ्ने पढाउने प्रवृत्ति थियो । जबसम्म अर्थहरूले आफ्नो इतिहासलाई राम्ररी अनुगमन गरिरहे, तबसम्म उनको इतिहास उज्ज्वल रहिरह्यो । उनीहरूले कहिल्यै पराधीन हुनु परेन, विदेशी वारीहरू पनि परास्त भएर गए । विदेशीले भारतलाई अचेदन सकेनन् । जब भारत-वासीले इतिहासतिर दृष्टि दिन छोडे, आफ्नो गौरवमय इतिहासलाई बिसैर पारमार्थिक विद्यापट्टि मात्र विशेष जोड दिन थाले, त्यसवेला उनीहरूले विदेशीको वश हुनुपर्थ्यो, हजार वर्षसम्म भारतले विदेशीको दासता स्वीकार गरिरहनु पर्‍यो । यो कुरा हामी अहिले भारतको इतिहासको सिंहावलोकन गर्दा यथेष्ट बुझ्न सक्तछौं^८ ।

अब हामी हाम्रो अर्को छिमेकी देश चीनतर्फ फर्काउँ । यसको महत्त्व फेरि अर्को छ । चीन देशमा भने इतिहासको महत्त्वलाई हृदयङ्गम गरी प्राचीनकालदेखि अनवरतरूपले नटुटीकन इतिहास लेख्ने लेखाउने परम्परा चलिर आइरह्यो । यसको पठनपाठन पनि चलिरह्यो । यसैले यसले आफ्नो स्वतन्त्र अस्तित्वलाई जोगाइराख्न सक्यो । विदेशी साम्राज्यको वशमा भारत जस्तो पर्नु-परेन । भलै विदेशीहरूले आर्थिक राजनीति जाल

बिछ्याएर व्यापारद्वारा यस देशको शोषण गरे तापनि राजनैतिक अस्तित्व गुमाएर यसले सर्वात्मना परतन्त्रको बन्धनमा पर्नुपरेन, आफ्नो स्वतन्त्र सत्ता संस्कृति, कला, भाषा, साहित्य जोगाइ राख्न पनि ऊ समर्थ बनिरह्यो ।

चीन देशमा सच्चा इतिहास लेख्ने पढ्ने पढाउने परम्परा जोगाई अटुटरूपले चलाइराख्न ठूलो संघर्ष गर्नुपरेको थियो । यसका लागि कतिपय सच्चा विद्वान्ले आत्म बलिदान पनि गरेका थिए । यसको एउटा उदाहरण म यहाँ प्रस्तुत गर्न लागेको छु ।

चीन देशमा प्राचीनकालमा इतिहास लेख्ने एउटा छुट्टै सरकारी विभाग खडा गरिएको थियो । राज्यका ठूलठूला इतिहासकार विद्वान् यसमा नियुक्त हुन्थे । यिनको प्रतिष्ठा राज्यका सर्वोच्च भारदारका भन्दा कम हुँदैनथ्यो । दरबारमा, दुनियाँमा, राज्यमा, राष्ट्रमा भइपरिआएका असल खराब दैनन्दिनी घटना टिपेर तिनको यथावत् गुणदोषको चित्रण गरेर विद्वान् इतिहासकारले राख्ने गर्दथे ।

विक्रमपूर्व पाँचौँ शताब्दीमा चीनमा छीवंशको शासन चलेको थियो । त्यसवेला चुइचु नामक एक शक्तिशाली सेनापतिले राज्यका उत्तराधिकारी एक राजकुमारको दरबारमा वध गरे । यस कुराको वर्णन गर्दै राज्यका सर्वोच्च विद्वान् इतिहासकारले जस्ताको तस्तै टिपे, अर्थात् सेनापतिले अन्यायद्वारा राजकुमारको वध गरेर अत्याचार गरे भनेर उनले यस कार्यलाई अशुभ कर्मको सूचीमा दर्ता गरिदिए । इतिहासकारले यो सत्य कुरा लेखेको देखेपछि शक्तिमान् सेनापतिले आफ्नो विरोधी अशुभ कुरा लेख्ने भनेर क्रुद्ध बनी सत्यवादी विद्वान् इतिहासकारलाई पकडेर तत्कालै प्राणदण्ड दिने आदेश दिए । ऊ मारिएपछि खालि भएको त्यस पदमा उनैका भाइ अर्का विद्वान् इतिहासकारलाई नियुक्त गरे । परन्तु उनी पनि उस्तै सच्चा विद्वान् थिए । उनले पनि पहिले लेखिएको अशुभ कार्यमा दर्ता गरिएको राजकुमारको वधको घटनालाई भेट्न मानेनन्, जस्ताको तस्तै सो लेख पुनः उट्टिङ्कित गरिदिए । यसले गर्दा उनीसंग पनि रुष्ट भएका सेनापतिले दाजुलाई जस्तै यिनलाई पनि प्राणदण्डकै

सजाय दिए । त्यसपछि अर्का विद्वान् इतिहासकार यस पदमा बहाल भए । इतिहासकारको पदमा बहाली पाउने वित्तिकै सत्य इतिहास लेख्ने शपथग्रहण गरेर राजसभा उपस्थिति भएर सेनापतिकै सामन्नेमा आत्मा-भिमानसाथ उनले भने— “सेनापति ! म यस इतिहासको यथार्थ घटनालाई बड्याएर सत्यमा ओझेल पार्न चाहन्न, म सत्यको पूजाहारी इतिहासप्रेमी हुँ, म मृत्युदेखि त्यति डराउन्न जति असत्यदेखि डराउँछु, त्यसकारण म पनि यस घटनालाई जस्ताको तस्तै टिपेर अशुभ कार्यकै सूचीमा दर्ता गर्न चाहन्छु ।” यी इतिहासविद् विद्वान्को सत्यप्रति यस्तो अटुट आस्था, विद्याप्रति अद्भुत प्रेमलाई देखेर अभिमानी सेनानी विस्मित बने, तीनछक्क परे, अब उनको कठोर हृदय पनि पगिलयो । इतिहासकारलाई मादमा सत्य नमर्ने रहेछ भन्ने कुरा महसूस गरेर अब उप्रान्त इतिहासलाई जस्ताको तस्तै लेख्ने छूट दिए ।

इतिहास लेख्ने यो परम्परा चीनमा त्यसैवेला-देखि यथावत् चलेर आइरहेको छ । बादशाही शासन-कालमा कतिसम्म सत्यको आडमा बसेर इतिहास लेखियो, त्यो त चीनको इतिहासको पाना पल्टाएर राम्ररी नहेरे-सम्म यथार्थ भन्न त सकिँदैन, तर पनि भएका घटना तिथिमितिसहित गरेर प्रत्येक राजवंशका पालामा टिपेका वृत्तान्त भने पाइरहेका छन् । ती वृत्तान्तहरूबाट नेपाल-सम्बन्धी पनि धेरै कुरा ज्ञात हुन आउँछन् ।

अब इतिहास लेख्ने पढ्ने परम्पराप्रति दृष्टिपात गर्दै आउँदा नेपालको सन्दर्भमा जाऊँ । विक्रमको छैटौँ शताब्दीदेखि आठौँ शताब्दीसम्म करीब तीन सय वर्षका उच्च संस्कृतका अभिलेख पाइएका छन् । तिनै अभिलेखको अध्ययन गरी त्यस वेलाको इतिहास लेख्न अहिले हामी उद्यत भइरहेका छौँ । तर त्यस वेला आफ्ना देशको इतिहास लेख्ने परिपाटी थिएन । राजवंशको नामावालीसम्म टिपेर राखिन्थ्यो कि पक्का भन्न त सकिँदैन । पशुपतिको द्वि. जयदेवको अभिलेखमा लामो लिच्छविराजाको वंशावली दिएकोले नामावली टिपेर राख्नेसम्म चाहिँ गरिन्थ्यो होला ।

त्यसपछिको इतिहासमा राजाको वंश नामावली पत्ता लाउन पनि हामीलाई धौ धौ परिरहेको छ । न

लिच्छविकालका जस्ता राम्रा राजकीय अभिलेख नै यस कालमा फेला परे, न अन्य स्रोत नै त्यति राम्रो केही पाइयो । त्यसवेला लेखिएका पुस्तकका पुष्पिकावाक्य र पछि जयस्थिति मल्लका पालामा लेखिएका वंशावली नै यस वेलाको इतिहास बुझ्ने साधन भएका छन् ।

विक्रमको चौधौं शताब्दीमा स्थिति मल्लका पालामा मात्र इतिहासको रूपमा वंशावली लेखियो, त्यो आज गोपालवंशावलीका नामले प्रसिद्ध छ । तर त्यसवेला लेखनेले के नाम राखेका थिए, त्यो अहिले गूढ नै छ । यो नाम आजभोलिका इतिहासकारबाट राखिएको हो¹⁰ ।

पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण पछि नेपाली भाषामा लेखिएका धेरै प्रति वंशावली पाइएका छन् । तिनमा एउटा सानो वंशावली अंग्रेजीमा अनुवाद गरेर वि. सं. १८४९ मा नेपाल-चीन युद्धताका नेपाल आउने विलियम कर्कपेट्रिकले प्रकाश गराएका थिए¹¹ । त्यसपछि नेपालमा अंग्रेजी रेजिडेन्सीमा आई काम गर्ने डेनियल राइटले अर्को भाषा वंशावली अंग्रेजीमा अनुवाद गरी प्रकाशमा ल्याए¹² । त्यस्तै वंशावली त्यसपछि नेपालको इतिहासमा काम गर्ने प. भगवानलाल इन्द्रजी, सिल्भाँ लेवीहरूले पनि उपयोग गरेका थिए ।

वि. सं. १९५५ मा बेलायतका प्रा. सेमिल बेण्डाल वङ्गालका एशियाटिक सोसाइटीबाट महामहो-पाध्याय हरप्रसाद शास्त्री, पं. विनोदविहारी भट्टाचार्यहरू हस्तलिखित ग्रन्थ र ऐतिहासिक सामग्रीको अध्ययन गर्न नेपाल आएका थिए । नेपालको वीर पुस्तकालयमा रहेका हस्तलिखित ग्रन्थको वर्णनात्मक सूचीपत्र २ भाग तयार पारी हरप्रसाद शास्त्रीले प्रकाशमा ल्याए¹³ । बेण्डालले हस्तलिखितग्रन्थको पुष्पिकावाक्य र अरू ऐतिहासिक अभिलेखको आधारमा पूर्वमध्यकालको इतिहासको केही झलक सोही सूचीपत्रको प्रस्तावनामा प्रस्तुत गरे¹⁴ । आफ्नो अन्वेषणको सिलसिलामा बेण्डालले वीर पुस्तकालयमा रहेको पशुपतिको उत्पत्ति गोपालहरूको आगमनदेखि उठान गरी ने. सं. ५०९ (वि. सं. १४४५) सम्मका नेपालका राजा राजभोगवर्ष इतिहासका प्रमुख घटना

टिपिएको भ्रष्ट संस्कृत पुरानो नेवारीभाषा भुजिमोल लिपिमा लेखिएको ताडपत्रको पुस्तक फेला पारे । यस पुस्तकका १७ पत्रदेखि ६३ पत्रसम्म र एक अतिरिक्त पत्र गरी जम्मा ४८ पत्र (९६ पृ.) छन् । बेण्डालले यस वंशावलीको फोटो प्रकाश गरी भाषा र शैलीका दृष्टिले ३ भागमा विभाजित गरी पहिलो, दोस्रो, तेस्रो वंशावली भन्ने नाम राखे¹⁵ । त्यसपछिका इतिहासकारहरूले यसलाई बेण्डालवंशावली भन्ने नामकरण गरी उपयोग गर्न थाले । वीर पुस्तकालयको हस्तलिखित सूचीपत्रमा चाहिँ विषय सुहाउँदो यस ग्रन्थको नाम 'गोपालवंशादि प्राचीन राजवंशावली' भनी राखिएको छ । बाबुराम आचार्य, नरहरिनाथ र हामीहरूले चाहिँ गोपालवंशावली भन्ने नामले यसको उपयोग गर्दै आएका थियौं ।

बेण्डालवंशावली प्रकाशमा आएपछि यस ग्रन्थका बारेमा अनेकौं प्रश्न उठेका छन् । विषयगत प्रश्न त छँदैछन् तिनका बारेमा अहिले हामीले चर्चा गर्न लागेका पनि होइनौं । अहिले म यसरी इतिहास लेख्ने पढ्ने पढाउने परम्परा छुटेको ग्रन्थकार जस्तो युगमा एक्कासी आएर यो ग्रन्थ किन लेखियो, स्थिति मल्लपछि यस्तो इतिहास लेख्ने परम्परा किन टुट्यो । यति कुरामा केही विचार, गर्न लागेको छु ।

अहिले हामीले पाएका जति वंशावली छन् गोरखा भाषामा लेखिएका हुँदा गोरखाको उदय उप्रान्त लेखिएका हुन् भन्ने कुरामा कुनै शङ्का छैन । भ्रष्ट संस्कृत र पुरानो नेवारीमा लेखिएको बेण्डालले पाएको वंशावली एकमात्र सर्वप्राचीन हो भन्ने कुरामा पनि कुनै शङ्का छैन । यसमा ने. सं. ५०९ सम्मका घटना टिपिएका छन् तापनि स्थिति मल्लको अन्तिम समय ने. सं. ५१४-१५ मा यो ग्रन्थ लेखेर तयार पारिएको देखिन्छ । यसमा ने. सं. ५०८-९ सालसम्मका ऐतिहासिक घटना लगातार टिपिएका र त्यसपछि चटक्कै छाडेर एउटा संस्कृत पद्यमा 'राजा जयार्जुनदेव भागेको बाह्र वर्षपछि अहिले भक्तपुरमा आफ्ना हितैषी भारदारको सहयोग पाई दुनियाँको उपर नरम व्यवहार गर्ने गुणी श्री स्थिति मल्ल नेपाल राष्ट्रका रक्षक भई रहेका छन्'¹⁶ भन्ने वर्णन पाइएकोले ने. सं. ५०२ मा

जयाज्जुनदेवको अस्त भएका र त्यसको बाह्र वर्षपछि स्थिति मल्लको उदयमा ने. सं. ५१४-१५ तिर यो ग्रन्थ तयार पारिएको थियो भनी लेखिएको हो भन्ने कुरा बुझनुपर्छ । मुसलमानको आक्रमणको महामारीमा हाहाकार चलेको बेला भक्तपुरमा ठूलो कष्ट पाए^{१७} भनी लेखेको हुँदा यो ग्रन्थ लेख्ने मान्छे भक्तपुरका थिए, भक्तपुर मै जयस्थिति मल्लको राजदरबार भएकोले उनैको प्रेरणाले भक्तपुर मै यो ग्रन्थ तयार भएको पनि विदित हुन्छ । संक्षेपमा नयाँ राजा जयस्थिति मल्लले नै नेपालको बित्तिको इतिहासतिर दृष्टि दिएका थिए, उनको यस देशको इतिहास बुझ्ने जिज्ञासाले प्रेरित भएका केही पुराना कुरा जान्ने पण्डितहरूले यो इतिहास ग्रन्थ तयार पारे भन्नुपर्दछ ।

गोपालवंशावली, गोपालराजवंशावली वा गोपालादिप्राचीनराजवंशावलीका नामले हाल प्रचारित प्रकाशित यस ग्रन्थको नाम के थियो, ग्रन्थकारको अभिमत कुन नाममा थियो, अहिले हामीले यसलाई के भनेर पुकार्न उचित पर्ला भनेर पहिले अलिकति विचार गरौं । यस वंशावलीमा पहिले गोपाल महिषपाल राजाको नामावली दिएर ३२ किरातराजाको नाम दिइएको छ । त्यसपछि किरातलाई जितेर आउने लिच्छविवंशको वर्णन गरिएको छ, बीचमा अंशुवर्मा र गुप्तवंशी उपराजको वर्णन गरी लिच्छवि राजवंशको नाम भोगवर्ष दिदै ल्याएर देवपदधारी राजाकै नामावली दिएर पछि मल्लवंशको वर्णन गर्दै स्थिति मल्लको समयमा ल्याएर छाडिएको छ । यसकारण गोपालवंशावली भन्ने नामले पुकार्दा यसको सही नाम हुँदैन । यो एकदेशीय हुन आएको छ । हस्तलिखित सूचीपत्रको लामो नामले अर्थबोध त गर्छ, तर त्यो पनि पछि कथिएको कल्पित नाम पन्थो । यसैले यस पुस्तकभित्रको अध्ययन गरेर यसको सही नाम फेला पार्नु परेको छ ।

मूल ३० क पत्रमा स्थिति मल्लको वर्णन गर्दागर्दै अकस्मात् त्यो प्रसङ्ग छाडेर ३० ख पत्रमा विष्णुगुप्त राजा र चार नारायणको चर्चा गरी— 'स्वस्तिः भूत-वृत्तान्तर लिखितञ्च श्रृणु' भनेर ने. सं. १७७ मा शङ्कर-

देवका छोरा शिवदेव जन्मेको कुरादेखि उठाएर राजा राजपुत्र र भारदार-जन्म मृत्यु भोगवर्ष विशेष घटना टिपिएका छन् । हाल छापिएको संस्करणमा भूत वृत्तान्तर पाठ छापिएको छ^{१८} तापनि पहिले छापिएको पाठ भूतवृत्तान्तर थियो^{१९} । मूल हेर्दा पहिले छापिएको पाठ नै मैले सही ठहराएको छु^{२०} । भूतवृत्त भनेर यहाँ इतिवृत्तलाई बुझाउन खोजिएको छ । यसको नेपालीमा भन्नुपर्दा 'भएको कुरा' भन्नुपर्छ । पहिलो भएको वृत्तान्तलाई च्युतसंस्कृतमा लेखिसकेपछि अर्धसंस्कृत जस्तो नेवारी भाषामा वृत्तान्त सुन भनेबाट पहिले लेखेकै इतिवृत्तलाई पुनः अर्का ढङ्गले प्रस्तुत गरेको रहेछ भन्ने बुझिन आउँछ ।

यसरी मूलग्रन्थकै भित्र गडेर हेर्दा यसको नाम भूतवृत्त (भएको कुरा) इतिवृत्त भन्ने देखिन्छ^{२१} । पहिलो भूतवृत्त लेखेर दोस्रो भूतवृत्त नेवारीवहुल भाग हो भन्ने पनि बुझिन्छ । यसबाट हामीले यहाँको भूतवृत्त वा इतिवृत्त भनेर बुझाउन हाल नेपालेतिवृत्त वा नेपाल-भूतवृत्त भन्ने नामकरण यसको गर्नुपर्ने भएको छ । सजिलो र स्पष्टको लागि यसको नाम नेपालवृत्त राख्नु नै सर्वथा उचित ठहर्दछ ।

नेपालको उत्तराखण्डमा रहेको महान् चीन देशमा प्राचीनकालदेखि इतिवृत्त लेखेर राख्ने परम्परा भएको कुरा हामीले माथि उल्लेख गर्नुपर्छ । त्यहाँ ताडवंशको इतिहास ताडवृत्तान्त, युवानवंशको इतिहास युवानवृत्तान्त, मिङ्गवंशको इतिहास मिङ्गवृत्तान्तका नामले पुकारिन्छ । हाम्रो यहाँ प्रत्येक राजवंशको त्यस्तो विवरणात्मक इतिहास लेख्ने परम्परा नभएबाट र यसबेला लेखिएको यो वृत्तान्त पनि सबै वंशका राजाको सगोलै भएकोले पनि यसलाई नेपालवृत्तान्तभन्दा उपयुक्त नाम ठहर्न आउनेछ ।

नेपालमा राजा जयस्थिति मल्लको उदय भएपछि यस्तो इतिहास लेखनपट्टि ध्यान गयो र दुई किसिमका विवरण प्रायः एकै बेलामा प्रस्तुत गरिए । यसभन्दा पहिले किन यसतर्फ ध्यान गएन, पछि पनि प्रायः अटुटरूपले यो प्रयास जारी रहेन । यो एउटा राम्ररी

गौड गरेर हेर्ने विषय बनेको छ । कुरा हृदयङ्गम गर्न हामीले त्यसवेलाका हाफ्रा छिमेकी देशका विद्वान्हरूको इतिहासतिरको गतिविधिपट्टि पनि दृष्टि दिनुपरेको छ ।

हामीले माथि पनि चर्चा गरिसक्यौं कि भारतमा इतिहास लेख्ने पढ्ने पुरानो परम्परा टुटिसकेको थियो, भारतवोसीले आफ्नो गौरवमय इतिहास बिर्सेर आफ्नो राजनैतिक पतन गराइसकेका हुँदा नै विदेशी मुसलमानी शक्तिको अगाडि घुँडा टेक्नुपऱ्यो । विदेशी विजेता मुसलमानहरू पनि आफ्नो इतिहासतर्फ पनि सचेत थिए । फरिश्ता शाहनामा आदि ग्रन्थले उनको इतिहासप्रेम प्रकट हुन्छ । अल बेरुनीजस्ता सचेत इतिहासविद् विद्वान् पनि प्रसिद्ध आक्रमणकारी महम्मूद गजनीका पासमा विद्यमान थिए²² । भारतीय राज्यमा आवश्यकले आकलङ्गकल आफ्नो प्रस्तावली टिपेर राख्ने चलनचाहिं केही मात्रामा देखिन्छ । विहावारी गर्न नातानाला खुट्टाउन अरू बाहुन छेत्रीमा पनि आफ्नो प्रस्तावली तयार पार्ने चलन थियो । तेह्रौँतियाँ ब्राह्मणको पंजिकाले यो कुरा प्रकट गर्छ । यस्तैमा काश्मीरका विद्वान् कल्लणले लेखेको राजतरङ्गिणी (काश्मीरको इतिहास) हाफ्रो सामु देखिन आउँछ । काश्मीर विद्या र ब्राह्मणको केन्द्र थियो । पश्चिम भारतमा मुसलमानी आक्रमण हुँदा धेरै ब्राह्मणपरिवार काश्मीरमा शरण लिन पुगेका थिए । विक्रम संवत्को आठौँ शताब्दीको शुरू मै सिन्धुमा मुसलमानको आक्रमण भएको थियो । महम्मूद गजनीले वि. सं. १०७२ मा काश्मीरमा चढाइ गरे तापनि विजय हासिल गर्न सकेका थिएनन् । वि. सं. १०८३ मा सोमनाथको मन्दिर लुटेका थिए । त्यसैवेला अर्थात् वि. सं. १०८७ मा अलबेरुनीले काशी र काश्मीर विद्याको सर्वश्रेष्ठ केन्द्र थिए, यसैले हिन्दूहरू मुसलमानको आक्रमणबाट बच्न काश्मीर पसेका थिए भनी लेखेका हुन् ।

काश्मीरको वर्णन गर्दा कवि विह्लणले आफ्नो विक्रमाङ्कदेव चरितमा घरघरमा आइमाई केटाकेटी पनि संस्कृत र प्राकृतमै बोलचाल गर्दछन्²³ भनी लेखेका छन् । काश्मीर विद्याको केन्द्र हुँदा नै त्यहाँ बडेबडे विद्वान् पैदा

भए र यिनले अलिकति भए पनि इतिहासको ज्योति पनि जगाए, यसैको फल राजतरङ्गिणी जस्तो पुस्तक लेखियो । वि. सं. १२०७ सम्ममा राजतरङ्गिणीको रचना समाप्त भइसकेको थियो । महाभारतपछिको तिथिमिति सहितको ऐतिहासिक महाकाव्य राजतरङ्गिणी नै हो भने हुन्छ । यद्यपि केही विद्वान्ले समसामयिक राजाको जीवनचरित्र लेखेर ऐतिहासिक काव्यको रूप दिएका थिए । तिनमा बाणको हर्षचरित विह्लणको षष्ठ विक्रमादित्य चालुक्यको विक्रमाङ्कदेव चरितलाई अघि सार्न सकिन्छ । यस्तै मङ्गको श्रीकण्ठचरित जल्लणको सोमपालचरित पनि ऐतिहासिक काव्य थिए । यस्तै अरू पनि केही ऐतिहासिक साहित्य नदेखिने होइनन्²⁴ तर राजतरङ्गिणीसमान दोस्रो ऐतिहासिकग्रन्थ फेला परेको छैन । कल्लणले धेरै मिहिनेत गरी पूर्वाचार्यले लेखेका ऐतिहासिक ग्रन्थ हेरी राजाको प्रशस्तितपट्ट अभिलेखहरू पनि निर्णय गरी इतिहास ग्रन्थ लेखेका थिए । आफ्ना पुस्तकमा कल्लणले केही इतिहासकार र ऐतिहासिक ग्रन्थको चर्चा गरेका छन् । नीलमतपुराण र अरू पूर्वाचार्यका एघारवटा इतिहासग्रन्थ हेरेको कुरा पनि उनले गरेका छन्²⁵ । तिनमा पहिले उनले सुवृतको नाम लिएका छन् । सुव्रतले विशाल इतिहासग्रन्थलाई संज्ञन पढ्न सजिलो होस् भनेर संक्षिप्त गराएका थिए रे । तर सो विस्तृत ग्रन्थचाहिं कल्लणका पालामा लुप्त भइसकेको थियो²⁶ । विक्रमको बाह्रौँ शताब्दीको शुरूमा काश्मीरका क्षेमेन्द्रको कीर्तिपताका फँलिएको थियो । काश्मीरका प्रसिद्ध राजा अनन्त र कलशका समयमा उनी त्यहाँ आफ्नो विद्या बलले चम्केका थिए । उनले धेरै पुस्तक लेखेका थिए । तिनका एक इतिहासको ग्रन्थ नृपावली (राजवंशावली) पनि पर्दथ्यो²⁷ । यो पनि अहिले प्राप्य छैन । हेलाराज नामक अर्को इतिहासविद्ले पनि दशौँ शताब्दीमा बाह्र हजार श्लोक भएको ठूलो इतिहास पाथिवावली (राजवंशावली) लेखेका थिए²⁸ । त्यस्तै पद्ममिहिर र छविल्लाकरले पनि इतिहासग्रन्थ लेखेका थिए²⁹ । ती कुनै पनि अहिले प्राप्त भएका छैनन् । यसबाट केही कालमा कुनै विद्वान्ले इतिहासमा कलम चलाए तापनि

इतिहासको पठनपाठन परम्परा टुटेकोले त्यस्ता ग्रन्थको सुरक्षा र प्रचार हुन सकेन ।

कल्लणको धेरै समयपछि जोनराजले जोनराज-तरङ्गिणी त्यसपछि श्रीवरले जैनराजतरङ्गिणी रं शुक्रले सत्रौं शताब्दीमा अन्तिम राजतरङ्गिणी तयार पारेका थिए । यसरी चार थरी राजतरङ्गिणी अहिले पाइन्छन् ।

यसरी एकादेशमा एक दुई छोटामोटा इतिहासपरक काव्य कथा लेखिए तापनि विशाल भारतको समग्र इतिहास बुझ्न ती त हात्तीका मुखमा जीरा भए । कुनै कुनै राजाले आफ्नो पुस्तावली टिपेर राखेका उदाहरण पनि पाइन्छन् । संस्कृतपद्यमा काव्यरूपका र पृथ्वीराज-रामोजस्ता देशीय भाषाका जीवनचरित्र पनि एकदेशीय नै भन्नुपर्छ ।

कर्णाटकमा राज्य गर्ने चालुक्यवंशी राजा षष्ठ विक्रमादित्यले आफ्नो पुर्खाले ५९ पुस्तासम्म अयोध्यामा राज्य गरेपछि दक्षिणापथमा प्रवेश गरी यहाँ सोह्र पुस्तासम्म राज्य भोग गरिसकेको कुरा आफ्ना अभिलेखमा लेखाएका छन्^{३०} । वंशावलीमा राजनाम टिपेर नराखेको भए यो संख्या टोकनु संभव थिएन । हाम्रा यहाँका स्थिति मल्लका वंशजहरू पनि यस्तै कुरा आफ्नो वंशावलीमा लेखाउँछन् । परन्तु उनीहरू हरसिंहदेवसंग आफ्नो पुर्ख्यौली जोड्छन् । चालुक्य राजवंश र नान्यदेवको वंश अलग थियो, इतिहासको यो कडी नबुझ्दा र कर्णाटकका राजघरानासंग आफ्नो आफ्नो वंश जोड्ने कुलीनताको मोहले गर्दा पछिल्ला मल्लराजाहरूले यस्तो भूल गरेका हुन्^{३१} । जे भए पनि चालुक्य राजाले आफ्नो राजवंशको नामावली टिपेका रहेछन् भन्ने संकेतचाहिँ यसबाट हामीलाई मिलेको छ ।

नेपालको उत्तरी छिमेकी देशमा भने इतिहास लेख्ने पढ्ने पढाउने परम्परा प्राचीनकालदेखि अनवरतरूपले चलेर आएको कुरा हामीले देखिरहेका छौं । प्रत्येक राजवंशको प्रत्येक वादशाहको सालसंवत् तिथिभित्ति मिलाएर वर्णन गर्ने, देशविदेशका समेत विशेष घटना टिप्ने गरेर विस्तृत इतिहास तयार पारिन्थ्यो । यसैको संसर्गले प्रभावले भोटमा पनि इतिहास

लेख्ने परम्परा चलेर आयो । सोडचनगम्पोको राजवंशको इतिहास र यस्तै विशिष्ट व्यक्ति विद्वान् लामाहरूको जीवनचरित्र पनि त्यहाँ लेखिएका छन्, तर भोटका सबै जसो इतिहास जीवनचरित्र पनि हाम्रा पछिका भाषा वंशावलीजस्तै धार्मिक अन्धविश्वासले बढी गूस्त भएका देखिन्छन् । जे भए पनि बढी विवरणात्मक र बढी नै घटना प्रदर्शित त्यस्ता वंशावली जीवनी भोटमा करीब हजार वर्ष पहिलेदेखि नै लेखिदै आएका देखिन्छन् ।

भोटमा यस्ता धर्ममूलक ऐतिहासिक ग्रन्थमा मुख्य मा णि का वुम् र भा से मानिन्छन् । इतिहासग्रन्थमा सोनाम घ्याल्छेन् (वि. सं. १३६९-१४३२) ले लेखेको घ्याल्ख् शेल् भे मे लोड् बुस्तोन रिम्बोचेले वि. सं. १३७९ मा लेखेको चो बुम् र छेल्पा कुङ्गा दोर्जेले वि. सं. १४०३ मा छेल्गुङथाङमा लेखेको देव थेर मार्यो बढी प्रसिद्ध र पुराना पनि थिए । त्यसपछि पनि इतिहास र जीवनचरित्र लेख्ने क्रम उहाँ चलिरह्यो । त्यस्तै देवथेर कार्पो र देवथेर डोन्पो पनि त्यहाँका प्रसिद्ध छन्, पछि सत्रौं शताब्दीको आरम्भमा पञ्चम दलाइलामाले तयार पारेको घ्याल्ख् पनि कम प्रसिद्ध छैन^{३२} ।

राजकुमारी राजल्लदेवीसंग विवाह गरेर उदाएका दक्षिण तराईतर्फबाट डोला खोजेर ल्याइएका राजा जयस्थिति मल्ललाई एक्कासी यो नेपालवृत्तान्त लेखाउने प्रेरणा कसरी कहाँबाट पैदा भयो भन्ने जिज्ञासाका लागि हामीले भारत भोटचीन देशको इतिहास लेख्ने परम्परापछि यो संक्षिप्त सिंहावलोकन गर्नुपरेको हो । यस सिंहावलोकनमा हामीले के देख्यौं भने भारतमा खास इतिहास लेख्ने पढ्ने प्रवृत्ति थिएन भन्दा हुन्छ, राजाश्रयमा रहेका केही कविले प्रशस्तमूलक हर्षचरित, विक्रमाङ्कदेवचरित, पृथ्वीराजरासो आदि काव्य लेखे तापनि तिनले इतिहासको कडी फेला पारेको भन्न मिल्दैन, आधुनिककालमा इतिहासनिर्माणमा त्यस्ता प्रशस्तिकाव्यले अलिकति मद्दत गर्ने मात्र हुन् ।

भारतीय राज्यमा एउटा काश्मीरराज्य नै अपवाद रह्यो, यसैले केही मात्रामा इतिहासज्ञानलाई जोगाएर राख्न सक्यो । केही विद्वान् र विद्याको कदर गर्ने राजाहरूले प्रेरणाले त्यहाँ इतिहासग्रन्थ लेखिए,

तिनमा राजतरङ्गिणी त हाम्रो सामुमै छ । तर के गर्नु यो पनि एकदेशीय नै थियो, राजतरङ्गिणीमा विशाल गुप्तसाम्राज्यको वर्णन छैन, समुद्रगुप्तजस्ता राजाको नामोनिशान देखिदैन । अर्को कुरा इतिहास पाठ्यसामग्रीमा त्यहीँ पनि पर्दैनथ्यो । कल्लणले विशाल इतिहासग्रन्थ लोप भएकोले सुवृतको संक्षिप्त मात्रै पाउनु; उनले वर्णन गरेका एघारवटा इतिहास र नीलमत पुराणमा एघार वटा नाश भएर एउटा नीलमत पुराण मात्र पाइनु यसको प्रमाण हो । राजतरङ्गिणीकै पनि परम्परा बसेन, त्यसैले प्रथम राजतरङ्गिणी तयार भएको करीब तीन सयवर्ष पछिमात्र दोस्रो राजतरङ्गिणी तयार भयो ।

यी सबै कुराबाट भारतीय भूमिबाट वा भारतीय विद्वान्बाट जयस्थिति मल्ललाई इतिहासतिर प्रवृत्त पार्ने प्रेरणा मिलेको थियो भन्न सकिदैन । बरु इतिहासतर्फ मनोयोगले सरोकार राख्ने इतिहास लेख्ने लेखाउने पढ्ने पढाउने परम्परा बसेको भोट चीनबाटै यो प्रेरणा उनलाई मिलेको थियो भन्न सकिन्छ । त्यसवेला नेपालको भोटसंग मात्रै होइन, चीनसंग पनि राम्रो सम्बन्ध बढेको थियो । यसभन्दा सय वर्षपहिल्यै भोटबाट चीन गएका प्रसिद्ध कलाकार आनिकले आफ्नो कलाकौशलले नेपालको नाम राखिसकेका थिए । तिब्बती लामा र बौद्ध विद्वान् धेरै पहिलेदेखि नेपाल, भोट, भारत ओहोरदोहोर गर्दै थिए । पलाञ्चोकका बह्वनवंशी शासकहरूले भोटसंग व्यापार राम्रो चलाएका थिए, चीनसंग पनि अर्जिसौगातको आदानप्रदान गरी चीनवादशाह युङलोबाट वाङ (राजा) को उपाधिसमेत प्राप्त गरेका थिए । ने. सं. ५०७ मा चीनबाट प्रतिनिधिमण्डल नेपाल आएको थियो । यसलाई मदनसिंहरामवर्द्धनले स्वागत गरेका थिए । चीनसंग सम्बन्ध बाँध्नेमा जयस्थितिको नाम मिङ्गवृत्तान्तमा उल्लिखित त छैन, किन्तु नेपालवृत्तान्तमा स्थिति मल्लले चिनियाँ प्रतिनिधिमण्डललाई सौगात पठाएको संकेतसम्म चाँहि पाइएको छ^{३३} । वि.सं. १४४७ मा भोटका साक्यमठका लामा र महाचीनका प्रतिनिधि नेपाल आएका थिए । आश्विन कृष्ण औंसीका दिन तिनसंग वनेपाली शासकसंग सम्बन्ध बाँधी सम्झौता भएको थियो, यस उपलक्ष्यमा स्थिति मल्ल पर्यवेक्षकको रूपमा उपस्थित थिए^{३४} । जे भए

पनि त्यसवेला नेपालको भोट चीनसंग आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक सम्बन्ध राम्रैसंग गाँसिएको थियो । त्यसैले भोट चीनको जस्तै नेपालको पनि पुरानो इतिहास हेर्ने बुझ्ने अभिप्रायले स्थितिमल्लले नेपालवृत्तान्त तयार पार्न लाएको बुझिन्छ ।

यसो भन्दा यहाँनै उठ्न सक्ने संभावित तर्कतिर पनि ध्यान दिऊँ । सो के भने भारतका अरू राज्यमा इतिहास लेख्ने प्रवृत्ति नभए पनि काश्मीरमा यो प्रवृत्ति केहीमात्रमा देखियो । दक्षिण तराईतर्फबाट भित्रिएका नयाँ जोस, नयाँ जाँगर, नयाँ विचारधारा बोकेका उदीयमान राजा जयस्थिति मल्लले नेपालको आर्थिक, राजनैतिक, सामाजिक व्यवस्था सुधार्न बाहिरबाट धेरै विद्वान् ब्राह्मणहरूलाई आफ्ना आश्रयमा राखेका थिए । कान्यकुञ्जका तेह्रौँतमा विद्वान्हरू उनका देशमा आएर बसेका थिए । यस्तै अवस्थामा काश्मीरी विद्वान् पनि यहाँ आउनु धेरै संभव छ । सिजाराज्यमा र मध्य पश्चिमका सामन्तराज्यमा पनि काश्मीरी विद्वान् आएर राजाश्रयमा रहेका प्रमाण पनि पाइएकै छ^{३५} । त्यसकारण त्यस्तै कुनै इतिहासप्रेमी विद्वान् आएर नेपालको पूर्व-वृत्तान्ततिर कलम चलाएर स्थिति मल्लको मनोवाञ्छा पूरा गरिदिए कि भन्ने तर्क पनि उठ्न सक्छ ।

परन्तु यसो भन्नलाई हामीले अरू प्रमाण केही पाएका छैनौं । साँच्चै भारतका इतिहासविद् विद्वान् आएर यस क्षेत्रमा हात हालेका भए यो इतिवृत्त यति नराम्रो च्युतसंस्कृत भाषामा लेखिने थिएन, किनभने काशीबाट आएका शङ्कराचार्यले राखेको राष्ट्रिय संग्रहालय (म्युजियम) मा हाल रहेको अभिलेख कस्तो प्रौढ पाञ्जल शैलीमा लेखिएको छ^{३६} । फेरि यस इतिवृत्तमा खास शुद्ध र क्रमबद्ध विवरण भएको दोस्रो भाग प्रायः नेवारीमै छ, त्यसकारण पनि बाहिरबाट आएका संस्कृत पण्डितको यसमा हात थियो भन्न सकिदैन । चीन भोटतर्फ आवतजावत भएका नेवारी भाषामै कलम चलेका मान्छे नै यस इतिवृत्तका ग्रन्थकार थिए, यसैले संस्कृतभन्दा नेवारीमा यिनको वेशी कलम चलेको थियो ।

अन्त्यमा यसको बारेमा अर्को कुरा पनि बुझ्न आवश्यक छ । पहिले संस्कृत संस्करण तयार भयो । यसका संक्षिप्तरूपका ग्रन्थहरू संस्करण पनि लेखिए । त्यस अर्को रूप वृत्तान्तर नेवारी संस्करण थियो । पहिलोभन्दा संस्कृतका संक्षिप्त संस्करण केही शुद्ध छन्, संस्कृत संस्करणभन्दा नेवारी भाग केही बढी प्रामाणिक र सही पनि देखिन्छ ।

टिप्पणी

- १) पुराणम् इतिवृत्तम् आख्ययिका उदाहरणम् (प्रशसात्मक जीवनचरित्र) धर्मशास्त्रम् (ऐनकानून) अर्थशास्त्रं (राजनीतिशास्त्र) च इतिहासः ।
कौ. अर्थशास्त्र १५।१४।
- २) इतिहास - पुराणाभ्यां चक्षुर्भ्यामिव सत्कविः । विवेकाञ्जनशुद्धाभ्यां सूक्ष्ममप्यर्थमीक्षते ॥
राजशेखर - काव्यमीमांसा ८।१०।
- ३) पूर्वमहर्भागं हस्त्यश्रद्धहरणविद्यासु विनयं गच्छेत् । पश्चिमम् इतिहास - श्रवणे ।
कौ. अर्थशास्त्र १।५।१२-१३।
- ४) क्षीरौदनमांसौदनाभ्यां ह वा एष देवांस्तर्पयति, य एवं विद्वान् वाकोवाक्यम् इतिहासपुराणम् अहरहः स्वाध्यायम् अधीते, ते एनं तृस्ताः तर्पयन्ति सर्वैः कामै सर्वैः भोगैः ॥
शतपथब्राह्मण १।५।७।९
- ५) स ह उवाच ऋग्वेदं भगवः अध्येमि, यजुर्वेदं सामवेदम् अथर्वाणं चतुर्थम् इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पिभ्यं राशि देवं वाकोवाक्यम् एकायनं देवविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवयजनविद्याम् एतद् भगवः अध्येमि छान्दोग्योपनिषद् ।
- ६) महाभारत १।१।२६७ ।
- ७) इतिहास-प्रदीपेन मोहावरणघतिना । लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत् संप्रकाशितम्
महाभारत १।१।८७।
- ८) मेरो र धनवज्रको ऐतिहासिकपत्रसंग्रहमा गुरु नयराज पन्तको उपोद्धत ६-१२ पृ. द्रष्टव्य ।
- ९) बुद्धप्रकाश-एशियाका इतिहास, चीन १०-११ पृ. हाम्रा पुराना ग्रन्थमा पनि सत्यको सर्वस्व

बलिदान गरेका धेरै कथा पाइन्छन् ।

- १०) हिमवत्संस्कृति, १ वर्ष १ अङ्क ९-३२ पृ. मा गोपालवंशावलीका नामले अलिकति संस्कृत भागको अर्थसहित नरहरिनाथद्वारा प्रकाशित भएको थियो ।
- ११) विलियम कर्कपेट्रिक- अन् एकाउन्ट अफ द किङ्गडम् अफ नेपाल, लण्डन, १८११ ई.
- १२) डेनियल राइट- हिस्ट्री अफ नेपाल ट्रान्सलेटेड् फ्रम् द पर्वतिया, क्याम्ब्रिज, १८७७ ई.
- १३) हरप्रसाद शास्त्री- क्याटलग अफ पल्म-लीफ एण्ड सेलेक्टेड पेपर म्युनिस्क्रिप्ट्स् टु द दर्बार लाइब्रेरी, नेपाल २ भाग, कलकत्ता १९०५ र १९१६ ई.
- १४) उही, १ भागमा हिस्टोरिकल इन्ट्रोडक्शन् ।
- १५) द्रष्टव्य- महेशराज पन्तको 'मिसिल बेन्डालको शब्दमा गोपालराजवंशावलीको बयान' पूर्णिमा ३१ पृ. १७२-७७ पृ.
- १६) धनवज्र बज्राचार्यसमेत- गोपालराजवंशावली (मूल ३० क पत्र) ८६ पृ.
- १७) उही, ८४ पृ.
- १८) उही, मूल ३० ख पत्र ५ पंक्ति ।
- १९) द्वि. संस्कृति १।१। १४ पृ.
- २०) महेशराज पन्तले पनि अहिले यही पाठ पढेको छ ।
पूर्णिमा, ७२ पृ., १९ पृ.
- २१) काश्मीरका इतिहासकार कल्लणले पनि इतिवृत्तालाई 'भूतार्थ' लेखेका छन्-
श्लाघ्यः स एव गुणवान् राजद्वेषबहिष्कृता ।
भूतार्थकथने यस्य स्थेयस्पेव सरस्वती ॥
राजतरङ्गिणी १।७।
- रीस राग छाडेर न्यायाधीशको जस्तो जसको बोली निष्पक्ष भएर भूतार्थ (भूतवृत्त - इतिवृत्त) अर्थात् इतिहास वर्णन गर्न लाग्दछ, उनै विद्वान् सहानीय गुणी पनि हुन्छन् ।
- २२) अलबेरनीले आफ्नो भारतयात्राविवरण अरबीभाषामा लेखेका थिए, त्यसको अंग्रेजी अनुवाद भयो । अंग्रेजीबाट सन्तरामले हिन्दीमा अनुवाद गरी वि. सं. १९८५ 'अलबेरनीका भारत'

- भन्ने नामले प्रकाशित गरेका थिए ।
- २३) प्रत्यावासं विलसति वचः संस्कृतं प्राकृतं च ।
-विक्रमाङ्कदेवचरित ।
(काश्मीरमा) घरघरमा संस्कृत र प्राकृतभाषामा बोलचाल हुन्छ ।
- २४) रघुनाथ सिंहले यस्ता केही ऐतिहासिक काव्यको उल्लेख गरेका छन् । राजतरङ्गिणीको आमुख 'कल्लण' २७ पृ. द्रष्टव्य ।
- २५) दृग्गोचरं पूर्वसूरिग्रन्था राजकथाश्चयाः ।
मम त्वेकादश गता मतं नीलमुनेरपि ॥
दृष्टैश्च पूर्व भूभर्तृ प्रतिष्ठावस्तुशासनैः ।
प्रशस्तपट्टैः शास्त्रैश्च शाक्तोऽशेषभ्रमकृमः ॥
राजतरङ्गिणी १।१४-१५।
पहिलेका विद्वान् आचार्यका राजाका जीवनचरित्रसम्बन्धी एघारवटा ग्रन्थ नीलमत-पुराण पनि मैले हेरेको छु । पहिलेका राजाहरूले देवमन्दिर प्रासाद भवन विहार आदिका प्रतिष्ठा गर्दा राखेका विभिन्न अभिलेख राजाहरूका प्रशस्तपट्ट र शास्त्रहरू हेरेर मेरा मनको सबै सन्देह दूर भयो ।
- २६) विस्तीर्णा प्रथमे ग्रन्थाः स्मृत्यै संक्षिपतो वचः ।
सुव्रतस्य प्रबन्धनच्छिन्ना राजकथाऽग्रयाः ॥११॥
राजाहरूका कथा भएका ग्रन्थ पहिले धेरै विशाल थिए । संज्ञन पढ्न सजिलो होस् भनेर सुव्रतले संक्षिप्त पारेपछि ती पुराना ग्रन्थ लोप भए ।
- २७) केनाऽप्यवधानेन कविकर्मणि सत्यपि ।
अंशोऽपि नास्ति निर्वोषः क्षेमेन्द्रस्य नृपावली ॥१३॥
क्षेमेन्द्रको राम्रो काव्यशक्ति भए तापनि कुनै असावधानीले गर्दा उनको नृपावली (राजवंशावली) मा सबै भाग अशुद्ध भए ।
- २८) बद्धा द्वादशमिग्रन्थसहस्रैः पार्थिवावलिः ।
प्राङ्महावृत्तिना येन हेलारात्रद्विजन्मना ॥१७॥
पाशुपत धर्म मान्ने हेलाराज ब्राह्मणले बाह्र हजार श्लोक भएको पार्थिवावलि (राजवंशावली) बनाएका थिए ।
- २९) पद्मगिरि र छविल्लाकरले इतिहासग्रन्थ लेखेको कुरा गरे पनि कल्लणले तिनका ग्रन्थको नाम दिएका छैनन् ।
उही १।१८-१९ द्रष्टव्य ।
- ३०) तज्जेषु राज्यमनुपाल्य गतेषु राज-
स्वेकान्न (कोन) षष्टिगणनेषु पुराध्यायोर्ध्व्यं ।
तद्वंशजास्तदनु षोडश भूमिपालाः
क्षमां दक्षिणापथजुषं बिभरांबभूवुः ।
षष्ठ विक्रमादित्य चालुक्यको नीलगुन्डाको ताम्रपत्रबाट, दीनेशचन्द्र- सेलेक्ट इन्स्कृप्सन्स् २ भा. ५२५ पृ.
चालुक्यवंशी राजाहरूले ५९ पुस्तासम्म अघि अयोध्यामा राज्य गरिसकेपछि उनैका वंशज राजाहरू दक्षिणापथमा गएर १६ पुस्तासम्म राज्य भोग गरे ।
- ३१) यस सम्बन्धमा विस्तृत छलफल मैले सिनासमा बुझाएको आफ्नो प्रतिवेदन (नेपाल पूर्वमध्यकालको इतिहास) मा गरेको छु ।
- ३२) भोटको इतिहास (भोटवृत्तान्त) को सामान्यचर्चा हाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानबाट प्रकाशमान मेरो पुस्तकमा 'राजकुमारी भृकुटीसंग भोटका राजा स्रोडचनगम्पोको विवाह' भन्ने प्रकरणमा गरेको छु ।
- ३३) उक्त नेपालवृत्तमा ने. सं. ५०७ मा स्थिति मल्लले ७६ जलसीपाट पाटनको बाटो काठमाडौं पठाएको वर्णन पाइएकोले यो कोसेली भोटचीनतर्फ पठाइएको संकेत संज्ञी त्यस्तो लेखिएको हो ।
- ३४) उपर्युक्त सम्बन्धमा मैले आफ्नो नेपालको पूर्वमध्यकालको इतिहासमा सविस्तार वर्णन गरेको छु ।
- ३५) महासामन्त रत्नदेवको राज्य पश्चिम नेपालको धवलस्रोतपुरमा लेखिएका पुस्तकमा काश्मीरी आचार्यहरूको पुस्तक लेखेको नाम पाइन्छ ।
- ३६) मैले यस शिलालेखलाई धेरै मिहिनेतले शुद्धसंग पढी त्यसको नेपालीमा अर्थ व्याख्यासमेत गरी 'पशुपतिनाथको दर्शनस्पर्शनपूजनसम्बन्धमा समीक्षा' को १ परिशिष्टमा प्रकाशित गरेको छु ।

इतिहास लेखने परम्परा र नेपालवृत्त
शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पंक्ति	भएको	हुनुपर्ने
१	१९	अङ्ग	अधः
१	२०	सब	सबक
१	१४	थाल्यो	थालियो
२	३२	सर्पदेव वजन	सर्पदेवयजन
३	४	उपस्थिति	उपस्थित
५	१	भएका	भएको
५	३	वृत्तान्तर	वृत्तान्तर
५	५	वृत्तान्तर	वृत्तान्तर
६	१४-१६	प्रस्तावली	पुस्तावली
७	१२	रामो	रासो
७	१४	मार्यो	मार्यो
७	१९	ध्याल्ख्	ध्याल् र्व
७	२५	पछि	पट्टि
८	२३	वह्नवशी	वह्नवशी
८	१४	कान्यकुञ्ज	कान्यकुञ्ज
८	२८	पाञ्जल	प्राञ्जल
८	२९	शुद्र	शुद्ध
९	१७	हस्त्यश्वद्रहरण	हस्त्यश्वरथप्रहरण
९	२७	पिभ्यं	पित्वं
९	३२	घतिना	घातिना
९	३८	सत्यको	सत्यको लागि
९	१४	मेसिल	सेसिल
९	२१	द्वि.	हि.
१०	९	कथाश्रयाः	कथाश्रयाः
१०	१२	शान्तोऽशेषभ्रमकृमः	शान्तोऽशेषभ्रमकृमः
१०	२१	स्मृत्यै	स्मृत्यै
१०	२२	प्रबन्धन	प्रबन्धेन
१०	२२	कथाऽश्रया	कथाऽश्रयाः
१०	२८	निर्वोषः	निर्वोषः
१०	३३	हेलारात्र	हेलाराज
१०	४	पुराध्यायोध्यं	पुराध्ययोध्यं
१०	३१	लेखकको	लेखकको